

Verklaringen van de bisschoppen van België

Uw HAND in mijn HAND
pastorale zorg bij het levenseinde

Juni 2019

Inhoud

Ter inleiding

1. Handen van verbondenheid, ook bij de dood 5
2. Waardering..... 6
3. Fundamentele waarde van het menselijk leven 6
4. Opzet 7

Het levenseinde en pastorale zorg

5. Mensen vergezellen in naam van God, Bondgenoot 8

Pastorale zorg bij mensen die verlangen naar de dood

6. Bijbelse inspiratie..... 10
7. De vraag achter de vraag 11
8. Verhelderen en verbinden..... 12
9. Tot het einde 12

Uw hand in mijn hand

10. Alleen sterven of omringd? 14
11. Sterven met Christus..... 15
12. In stilte hopen 16
13. Binnengeleid in het eeuwig leven..... 17

Om te bidden 18

1 TER INLEIDING

1. *Handen van verbondenheid, ook bij de dood*

De dood en wat eraan voorafgaat, laten geen mens onberoerd. Sterven hoort bij ons menselijk bestaan als een van de meest ingrijpende gebeurtenissen. Volgens de Bijbel hebben we de levensadem van God ontvangen: Hij blies de mens de levensadem in 'en zo werd de mens een levend wezen' (Gn 2, 7). Maar op een dag keert ons stof terug naar de aarde en de levensgeest naar God die hem schonk (Pr 12, 7). Ons menselijk leven is een mengeling van lief en leed. Het is broos en eindig, hoezeer we ook proberen het lijden te controleren en grenzen te beheersen.

Die kwetsbaarheid ervaren we vooral bij het begin en het einde van ons leven. Dat we als mens op elkaars zorg zijn aangewezen, ontdekken we niet het minst ook dan. Onze geboorte is op zich een mysterie dat ons bevraagt: 'Waarom hebben knieën mij ontvangen? Waarom borsten mij gezoogd?' (Job 3, 12) Bij het begin van ons leven hebben moederlijke handen ons gedragen, vaderlijke armen hebben ons opgetild en doen groeien. Op een dag zullen we ook zorgende handen van anderen nodig hebben bij een waardig levenseinde. Vaak zijn het de handen van onze kinderen, die geen mooiere eer aan hun ouders kunnen betuigen. Het kunnen de handen zijn van een echtgenoot, een partner, een broer, een zus, een vriend of vriendin, een buur, een zorgverlener. We zijn als mensen geen individuen, geen eilandjes, maar we zijn met elkaar verbonden en geroepen om elkaar de hand te reiken, zeker als iemand onder ons zo kwetsbaar wordt. Juist in die verbondenheid ligt een onvermoede kracht. Ons leven is bedoeld als een gedeeld leven. In onze samenleving zijn er helaas heel wat mensen die zich vereenzaamd weten, juist ook in hun ouderdom of aftakeling. Hierin schuilt een oproep tot solidariteit en warme, steunende nabijheid.

2. Waardering

In deze tekst willen we vooreerst onze waardering uitdrukken voor al wie zieken en stervenden zorgend nabij blijven. We denken met dankbaarheid aan familieleden, artsen, pastoraal werkenden, zorgverleners en vrijwilligers die hen begeleiden en omringen. Dankzij de wetenschappelijke vooruitgang worden ook meer en meer levens gered. Tevens zijn we heel dankbaar dat in ons land de palliatieve zorg intussen zo sterk en intensief is uitgebouwd. Volgens de omschrijving van de Wereldgezondheidsorganisatie in 2002 is palliatieve zorg: ‘een benadering die de kwaliteit van het leven verbetert van patiënten en hun naasten, die te maken hebben met een levensbedreigende aandoening, door het voorkomen en verlichten van lijden, door middel van vroegtijdige signalering en zorgvuldige beoordeling van pijn en andere problemen van lichamelijke, psychosociale en spirituele aard’. Het lijden van mensen zoveel mogelijk bestrijden en verlichten hoort bij de zorg voor de menselijke waardigheid. Door therapeutische hardnekkigheid het lijden en het leven nodeloos verlengen, hoort daar niet bij. Het verlangen om op een menswaardige manier te kunnen sterven, is een legitiem verlangen.

3. Fundamentele waarde van het menselijk leven

Wat menswaardig sterven betekent en inhoudt, wordt in onze samenleving heel verschillend begrepen. Voor voorstanders van euthanasie betekent het dat je bij ondraaglijk lijden vrijwillig kan beslissen om medisch begeleid het leven te beëindigen. De wet van 2002 in België definieert euthanasie als het ‘opzettelijk levensbeëindigend handelen door een andere dan de betrokkene, op diens verzoek’ en dit onder bepaalde voorwaarden en volgens een geijkte procedure. Deze wet heeft heel wat teweeggebracht aan nieuwe vragen en uitdagingen, zeker ook bij zorgverleners, artsen, ouderen en zwaar lijdende personen,

hun familie, naasten en vrienden. We respecteren de wetten die in een rechtsstaat worden gestemd. Toch is het ons recht en onze plicht in een plurale, democratische samenleving om onze vrije mening als christenen te uiten en onze kritische stem te laten horen in deze fundamentele kwesties die met leven en dood te maken hebben. Zo hebben we ons standpunt inzake euthanasie en de zich steeds verder uitdijende wetgeving hierrond, al meermaals publiek gemaakt.¹ ‘Gezult niet doden’, blijft voor ons - en overigens voor alle grote religieuze tradities - een richtlijn van vitaal belang. We komen op voor de fundamentele waarde van elk menselijk leven, zeker ook het meest broze menselijke leven.

4. Opzet

We willen in dit schrijven ingaan op enkele facetten van pastorale zorg bij het levenseinde. Vooral pastoraal werkenden willen we een hart onder de riem steken bij hun kostbare taak. En ook allen die, in naam van het Evangelie, oude en zieke mensen nabij zijn. Vaak komen ze voor nieuwe, delicate en complexe vragen te staan. Bij het levenseinde komen vragen naar boven over het al of niet opstarten of verlengen van specifieke onderzoeken en behandelingen. Ook rond pijnbestrijding en keuze voor palliatieve sedatie is overleg nodig. Er rijzen vragen bij het omgaan met sterke vormen van levensmoeheid. In de voorbije decennia werd de vraag naar euthanasie vaker gesteld. In die complexe vraagstelling willen we enkele oriëntaties aanreiken vanuit de overtuiging dat pastoraal werkenden niemand in de steek willen laten, wat er ook gebeurt.

---

1 Vgl. Bisschoppen van België, *Mensen begeleiden als de tijd van sterven nadert*, Brussel, Licap, 1994; *Euthanasie: achteruitgang van de menselijke beschaving*, Brussel, 3 juli 2001; *Palliatieve zorg: ja; euthanasie: neen*, Brussel, 16 mei 2002; *Reactie van de bisschoppen van België op de goedkeuring van de wet op de uitbreiding van de euthanasiewet*, IPID, Brussel, 13 februari 2013; *De waardigheid van de menselijke persoon, ook bij dementie*, Brussel, 23 februari 2015; *Euthanasie en psychisch lijden*, IPID, Brussel, 22 mei 2017.

2 HET LEVENSEINDE EN PASTORALE ZORG

5. *Mensen vergezellen in naam van God, Bondgenoot*

Afscheid nemen van het leven omvat veel facetten: kunnen loslaten, een balans opmaken van je leven, de nood aan verzoening en heling ervaren. Christelijk geïnspireerde pastorale zorg kan hiertoe bijdragen, zeker bij het aftasten van levensvragen. Dit kan ruimte bieden voor een terugblik op het leven. Wat hier aan het licht kan komen, zijn ervaringen van zin en onzin, krachtbronnen die hoop geven, dragende relaties en de vraag naar God. De pastor zal vooral verbindend proberen te werken, naar anderen toe en waar de stervende ervoor openstaat, ook naar God toe. Het is soms moeilijk om scheefgegroeide, beknellende godsvisies bij de stervende of zijn/haar omgeving, te corrigeren en bij te sturen. Maar het is vooral belangrijk dat de pastor zelf handelt en spreekt vanuit het besef dat God de lijdende en stervende mens nabij wil zijn, dat Hij de Bondgenoot is van broze mensen, ook al blijft Hij in de beleving vaak een ondoorgrondelijk Mysterie. Rituelen blijven een belangrijke rol spelen. Ze kunnen wat onzegbaar is helpen uitdrukken. Ze kanaliseren gevoelens bij cruciale levensmomenten. Vaak vragen mensen bij het levenseinde naar 'iets', iets religieus, ook al weten ze niet goed wat ze zich daarbij moeten voorstellen. De pastor zal respectvol proberen in te spelen op de vraag, zonder de eigenheid te verliezen. Ook dit is een kunst.

Pastoraal werkenden hebben intussen een rijk gamma ontwikkeld van aangepaste vormen van ziekenzegen, stervenszegen, afscheidsgebed of afscheidszegen. Nogal wat gelovigen - vooral hun familieleden - vragen pas bij het levenseinde om de ziekenzalving. Dat is echter niet zo aangewezen. Op die manier doet men geen recht aan de betekenis van dit sacrament. Het Tweede Vaticaanse Concilie heeft de zin van dit sacrament theologisch tot zijn ware en oorspronkelijke betekenis

teruggebracht. Het is niet bedoeld als het sacrament voor de laatste levensdagen, net voor de dood. Het is een sacrament voor zwaar zieke of verzwakte oudere mensen. Zo heet het ook ziekenzalving, niet het sacrament van stervenden. Dit sacrament wordt dan ook niet toegediend net voor het moment van het sterven maar aan het begin van het ziekteproces of op een belangrijk moment ervan.

Waar het kan, is het zinvol om aan een stervende christen het 'viaticum' te geven, dit is het eucharistische brood voor onderweg, brood voor de laatste tocht naar God. Doorheen dit alles is de luisterende en inlevende presentie van de pastor zelf de basis van de pastorale zorg. Hierin wordt Gods zorg en mededogen voor de lijdende en stervende mens woordeloos maar sprekend belichaamd. Aanwezig zijn en vooral aanwezig blijven, ook in situaties van onmacht, is evenwel lang niet evident. Zeker wanneer mensen uitspreken dat ze verlangen naar de dood.

3

PASTORALE ZORG BIJ MENSEN DIE VERLANGEN NAAR DE DOOD

6. *Bijbelse inspiratie*

Mensen kunnen inderdaad verlangen naar de dood. Wanneer het lijden ondraaglijk wordt of in andere uitzichtloze situaties. Dat verlangen moeten we ernstig nemen. Ook in de Bijbel wordt dit verlangen meer dan eens uitgesproken. Jeremia betreurt de dag van zijn geboorte (Jr 20, 14). Dezelfde klacht komt uit de mond van Job: ‘Weg met de dag waarop ik geboren werd. (...) Waarom licht geschonken aan ongelukkigen, leven aan verbitterde mensen?’ (Job 3, 3.20). Mozes, Elia, Jona, Tobit en Sara: zij kennen ogenblikken waarop de dood de enige uitweg lijkt te bieden uit hun uitzichtloze situatie. Voor Elia is het allemaal te veel geweest: ‘Het is genoeg geweest, Heer. Neem mijn leven’ (1 Kon 19, 4). Ook bij Jona horen we: ‘Laat mij maar sterven, Heer: Ik ben liever dood dan dat ik zo moet verder leven’ (Jon 4, 3). En ook Tobit bidt: ‘gebied toch dat mijn levensadem wordt teruggenomen. Dan word ik tenminste verlost van dit aardse bestaan en verga ik tot stof. Ik kan maar beter sterven dan dat ik nog langer moet leven.’ (Tob 3, 5.6).

Wat opvalt in deze teksten is dat deze personen hun verlangen naar de dood richten tot God. Alles mag uitgesproken worden tegenover God. Wat je ook meemaakt, hoe diep ook je wanhoop en ontredding, je kan het aan Hem kwijt. Eveneens opmerkelijk is dat God bij deze klachten niet het zwijgen bewaart, maar telkens van zich laat horen. Hij komt tussen om nieuwe moed, steun en veerkracht te geven aan de persoon die levensmoe is, soms via een engel.

Natuurlijk hebben deze Bijbelteksten het niet over de problematiek van euthanasie. Maar ze leren ons wel de vraag naar de dood in uit-

zichtloze situaties ernstig te nemen. Ze kunnen pastoraal verantwoordelijken inspireren om het leed van mensen die hun verlangen naar de dood uitspreken, te verstaan en ernstig te nemen, zoals in gesprekken met mensen die euthanasie overwegen. Er niet van weglopen, maar het horen en, door de onmacht heen, doorstaan. Verder kan de pastor met mensen in deze situatie nagaan wat hun lijden kan verlichten, wat hen veerkracht kan geven, wat hen gaande kan houden in het leven, welke engelen van mensen er kunnen zijn die hen moed kunnen geven. Misschien kan de pastor onverwacht zelf zo'n helende engel, zo'n bode van God worden.

7. *De vraag achter de vraag*

De eigenlijke vraag achter de vraag horen, is in elke menselijke communicatie belangrijk. Zeker ook in de pastorale relatie. Dat iemand euthanasie voor zichzelf kan vragen, wordt in onze samenleving meer en meer als vanzelfsprekend ervaren. Toch blijft het een vraag welke motieven en vragen daarin en daarachter zitten. Uit ervaring weten zorgverleners en artsen dat die heel gevarieerd kunnen zijn. Meestal spelen naast de angst voor fysieke pijn en aftakeling, vooral psychosociale en spirituele zingevingsfactoren mee. Het is belangrijk alert te zijn voor de eigenlijke bezorgdheden. Vaak zit achter de vraag om een euthanasie de vraag verscholen dat er een einde mag komen aan ondraaglijk lijden. Wanneer en waarom iets ondraaglijk wordt, is moeilijk te peilen. Het lijkt er wel op dat het spreken over euthanasie voor sommige tijdgenoten een manier is geworden om de ernst van hun zwaar lijden en zingevingsvragen ter sprake te brengen en er aandacht voor te vragen. Daarom is het belangrijk een onderscheid te maken tussen het ter sprake brengen van euthanasie, het verzoek erom en de daadwerkelijke uitvoering. Lang niet iedereen gaat tot de effectieve levensbeëindiging over.

8. Verhelderen en verbinden

De keuze van een pastor en van de pastorale dienst om de begeleiding niet stop te zetten bij mensen met een euthanasieverzoek ligt in de lijn van de overtuiging dat men niemand in de steek laat en hiermee ook uitdrukt en belichaamt dat God mensen nooit laat vallen, wat er ook gebeurt. Dit houdt geenszins een goedkeuring in van wat dan ook. Voor de pastor kan dit een heel moeilijk spanningsveld betekenen. Uit praktijkervaringen van pastoraal verantwoordelijken blijkt dat zij een heel belangrijke rol kunnen vervullen in het interpreteren en uitklaren van de vraag. Doorheen dit verhelderingsproces dat in alle vertrouwelijkheid, niet veroordelend en met respect voor de vraagsteller verloopt, gebeurt het dat de persoon in kwestie niet tot een effectieve levensbeëindiging overgaat, ook al is de hele procedure doorlopen. De pastor is in heel dit proces dikwijls degene die verbindingen legt met en klankbord is voor familie en naaste omgeving, artsen en zorgverleners.

9. Tot het einde

Het gebeurt dat iemand uiteindelijk toch beslist euthanasie aan te vragen. Ook dan blijft de pastor deze persoon nabij. Ook als men het niet eens is met de beslissing die iemand neemt, betekent dit geenszins dat men de betrokken persoon aan zijn lot overlaat. Je blijft ook dan hem of haar nabij. Je kan voor deze mens bidden en, als het mogelijk is, ook samen bidden. Hoe groot onze menselijke onmacht ook is, altijd vertrouwen we onze medemens toe aan Hem die de bron is van alle leven en wiens barmhartigheid geen grenzen kent.

Mensen die euthanasie gevraagd hebben nabij blijven, is een heel aangrijpend gebeuren. Ook voor de pastor blijft het een delicate opdracht. Er kan twijfel opsteken of het goed was wat men deed, of men zich niet heeft gecompromitteerd met iets waar men - en de kerkgemeenschap die men vertegenwoordigt - principieel niet achter staat. Net als de familie en nabestaanden, kan de pastor hieronder lijden. Belangrijk is dat hij of zij hierover open kan communiceren met anderen. De nodige zelfzorg van een pastor is zeker ook hier van groot belang.

4 UW HAND IN MIJN HAND

10. *Alleen sterven of omringd?*

Ieder stervensproces is uniek. Het is helend als stervenden omringd worden door mensen die hen een warm hart toedragen. Een hand gelegd in de hand van iemand wiens sterven nadert, is een intiem en teder teken van steun en nabijheid. Als familie of naaste waken wanneer het sterven nabij is, kan een heel intens, moeilijk maar ook mooi gebeuren zijn. We voelen dit bijzonder sterk aan bij iemand van wie we het leven hebben gekregen. De tijd verloopt traag, het is een stil, woordeloos wachten en vooral een moment van er belangeloos zijn voor de ander.

In onze geïndividualiseerde samenleving is er veel vereenzaming, hoezeer we ook beschikken over allerhande goed uitgebouwde zorgnetwerken. De wijd verspreide uitingen van ‘ondraaglijk lijden’ roepen vragen op omtrent onze zorg voor kwetsbare mensen. Is er voldoende tijd en ruimte om aandacht te schenken aan het verhaal van zieke, bejaarde, demente en psychisch kwetsbare mensen? Tal van zorgverleners in voorzieningen betreuren dat dit vaak niet het geval is, mede door de tijdsdruk en het managementsdenken. Maar ook in andere contexten, zoals thuis, laat dit tekort zich voelen, zonder hiermee het prachtige werk van partners, burens en familie, mantelzorgers en thuiszorgmedewerkers over het hoofd te zien. Voor lokale geloofsgemeenschappen, priesters, diakens, pastoraal werkenden en vrijwilligers, houdt dit een appel in om alert en waakzaam te zijn voor de meest kwetsbaren in onze leefomgeving en mee te zoeken naar nieuwe, creatieve wegen om hen steunend nabij te zijn. Het gebeurt meer en meer dat mensen sterven in volstrekte eenzaamheid, zonder dat iemand het in de buurt opmerkt. Hebben we hier als kerk oog voor? ‘Ik wil niemand tot last zijn’, is een veel gehoorde uitspraak, ook achter een euthanasieverzoek.

Maar we vergeten al te vlug dat we elkaar tot last mogen zijn. ‘Help elkaars lasten te dragen’ schrijft Paulus aan de Galaten (Gal 6, 2).

11. *Sterven met Christus*

Pastorale zorg houdt ook in dat christenen met de dood voor ogen, gesteund en begeleid worden in hun geloof en hun verbondenheid met Christus. Sterven als christen is je één mogen weten met Hem in zijn sterven én verrijzen. In de stervensfase kunnen heel lastige, maar ook mooie momenten elkaar afwisselen: angst, protest, machteloosheid, verdriet, maar ook genegenheid, hoop, dankbaarheid, aanvaarding ... Dit alles kan ook in de godsrelatie tot uiting komen. Zo kan het dat je als christen bij je naderend sterven in vertwijfeling roept, zoals Jezus op het kruis: ‘God mijn God, waarom hebt Gij mij verlaten’ (Mc 15, 34), maar het kan ook dat je tot overgave komt, zoals Hij: ‘Vader, in uw handen leg ik mijn geest’ (Lc 23, 46). De zeven kruiswoorden van Jezus, waarvan we er hier een paar citeren, kunnen gelovigen inspiratie bieden en heel herkenbaar worden. Gelovig sterven is je uiteindelijk aan Gods handen durven toevertrouwen. Sterven is met Jezus de doortocht mogen maken van de dood naar het leven. In Jezus’ sterven mogen we tastend weten dat God zelf is afgedaald tot in onze dood, tot in onze verlatenheid en vertwijfeling. Werkelijk niets kan ons nog scheiden van Gods liefde, zelfs niet de diepste afgrond van de dood. Paulus zegt het zo: ‘Ik ben ervan overtuigd, dat noch de dood noch het leven, noch engelen noch machten, noch wat is noch wat komt, geen macht in den hoge of in de diepte ons zal kunnen scheiden van de liefde van God, die in Christus Jezus onze Heer is’ (Rom 8, 38-39).

12. *In stilte hopen*

Het geloof in de verrijzenis is nooit een evidentie. Het ontkent alleszins de ernst van de dood niet. Het is geen toeval dat de evangelisten ons uitvoerig vertellen wat er gebeurde met Jezus' dode lichaam. Hoe het van het kruis werd gehaald en gezalfd. Hoe het in een rotsgraf werd gelegd, waar een zware steen werd voor gerold. Het is onomstotelijk: aan het leven van Jezus is radicaal een eind gekomen en de leerlingen zijn ten prooi aan twijfel, wanhoop en schuldgevoel. Op dat ogenblik denkt niemand van hen aan de verrijzenis, alsof die zou verlopen volgens een afgesproken scenario. Op zichzelf is de dood zonder enige hoop: een eindpunt.

In die zin is het verloop van de Goede Week heel sprekend. Tussen Goede Vrijdag en Pasen is er een lange stilte. Op die Stille Zaterdag lijkt er ogenschijnlijk niets te gebeuren. Toch is die onbestemde tijd van wezenlijk belang. Het is het etmaal van de grote stilte. Pas later, in het duister van de paasnacht, zal blijken dat Gods liefde ook aanwezig bleef in de grootste nood. Pas dan ontkiemt het vertrouwen dat Gods liefde sterker is dan de dood.

In de dagen van rouw en vooral in een kerkelijke uitvaart kunnen nabestaanden dat alles ervaren. Er is ruimte voor hun pijn en verdriet, maar ook voor hun vertrouwen en hoop. De pastor kan hen veel steun bieden bij de voorbereiding van de uitvaart en hen helpen om die 'in Geest en waarheid' te beleven (Joh 4, 24). Door gebaren en liederen, door lezing en gebed, door stilte en homilie kunnen familie en vrienden hun geliefde aan Gods liefde toevertrouwen. Ook dat maakt wezenlijk deel uit van de pastorale zorg.

13. *Binnengeleid in het eeuwig leven*

God heeft Jezus doorheen lijden en dood gebracht naar de heerlijkheid. Dit is het paasgeloof: er is een 'pascha', een passage, een doorgang mogelijk van lijden en dood naar het volle leven en de liefde die sterker is dan de dood. God heeft Hem uit de dood vandaan gehaald, Hem opgewekt uit de dood 'als eersteling van hen die ontslapen zijn', zegt Paulus (1 Kor 15, 20). Jezus' opstanding uit de dood is het beloftevolle fundament van onze hoop op verrijzenis en leven over de dood heen. Tevens berust deze hoop op de overtuiging dat God, die de Schepper is van alle leven en genadevol voor ons zorgt, ons niet in de steek zal laten in het uur van de dood. Dat is onze vaste hoop: dat Hij ons zal verlossen uit de dood, ons tot voltooiing zal brengen en binnenleiden in het eeuwig leven, een leven ontdaan van tijd en ruimte. 'Eeuwig leven' is volheid van leven, leven in de liefde, in verbondenheid met God en elkaar. Dit echte, onaantastbare leven begint al hier en nu: 'Wij zijn overgegaan van de dood naar het leven; wij weten het, omdat we onze broeders liefhebben. De mens zonder liefde is nog in het gebied van de dood' (1 Joh 3,14). Echt dood ben je pas als je leeft buiten de liefde, buiten het verbond met God en de anderen. Franciscus van Assisi noemde dit de 'tweede dood' (vgl. Apk 20,14). De echte dood is in Bijbels-christelijke zin dus vooral iets relationeels. Het echte, blijvende leven evenzeer. Wat het leven over de dood heen inhoudt, weten we niet. Het is met stamelende woorden en beelden dat christenen hun hoop op voltooiing vertolken. We vertrouwen erop dat God ons ook aan de overkant zijn hand zal reiken en ons, zoals we zijn, ook in onze gebrokenheid, zondigheid en schamelheid, mild en barmhartig zal omarmen en binnenvoeren in zijn Licht. We durven te hopen op eeuwig leven als het 'opgenomen worden in de oceaan van oneindige liefde, waarin geen tijd meer is, geen voor en na.'²

---

2 Zie BENEDICTUS XVI, *Spe Salvi*, Encycliek, Werelddocumenten, 31, Brussel, Licap, nr. 12.

5 OM TE BIDDEN ³

Psalm 73 (72), 23-26

*Gij houdt mij vast,
Uw hand in mijn hand.
alles zult Gij ten goede leiden.
Gij voert mij mee
in uw raadsbesluit.
Wat is de hemel
voor mij zonder U,
wat moet ik op aarde als Gij niet bestaat?
Al wordt mijn lichaam
ook afgebroken
Al sterft mijn hart,
Gij zijt mijn Rots
mijn God, de toekomst
die op mij wacht.*

Uit een gregoriaanse hymne (vertaling Willem Barnard)

*Wanneer ons dan de avond wenkt,
de schaduw van ons leven lengt,
wees onze laatste reisgenoot
een metgezel in alle nood.*

---

3 In de 'Orde van dienst voor de ziekenliturgie' (Licap, Brussel, 1975), vind je een rijk gamma aan afscheidsgebeden bij een stervende, mogelijkheden voor Schriftlezingen, voorbeden, psalmen ...

Uit een bekende avondhymne (ZJ 837)

Blijf bij ons, want het is avond en de nacht zal komen.

Blijf bij ons aan de avond van het leven.

Blijf bij ons met uw genade en goedheid,

met uw troost en zegen.

Blijf bij ons wanneer over ons komt

de nacht van beproeving en van angst,

de nacht van twijfel en aanvechting,

de nacht van de strenge, bittere dood.

Blijf bij ons in leven en in sterven,

in tijd en eeuwigheid. Amen

Psalm 23, 1.4

Mijn herder is de Heer,

het zal mij nooit aan iets ontbreken (...)

Al moet ik in het duister van de dood,

ik ben niet angstig, U bent toch bij me,

onder uw hoede durf ik het aan.

Evangelie volgens Lucas 24, 28-29

Toen ze bij het dorp kwamen waar ze moesten zijn, deed Hij alsof Hij verder wilde gaan. Maar met aandrang vroegen ze: 'Blijf bij ons, want het is bijna avond en de dag loopt al ten einde.' Toen ging Hij mee naar binnen om bij hen te blijven.

Evangelie volgens Johannes 19, 25-27

Intussen stonden bij het kruis van Jezus zijn moeder, de zuster van zijn moeder, Maria de vrouw van Klopas, en Maria van Magdala. Jezus zag zijn moeder, en bij haar de leerling van wie Hij hield. Toen zei Hij tegen zijn moeder : ‘Vrouw daar is nu je zoon.’ Vervolgens zei Hij tegen de leerling : ‘Daar is je moeder.’ Toen, van dat uur af, nam de leerling haar bij zich in huis op.

Brief van Paulus aan de Galaten 2, 19-20

Met Christus ben ik gekruisigd. Ikzelf leef niet meer, Christus leeft in mij. Mijn sterfelijk leven is een leven in het geloof in de Zoon van God, die mij heeft liefgehad en zichzelf heeft overgeleverd voor mij.

Brief van Jakobus 5, 14-15

Is iemand van u ziek ? Laat hij de oudsten van de gemeente roepen ; zij moeten een gebed over hem uitspreken en hem met olie zalven in de naam van de Heer. En het gelovige gebed zal de zieke redden en de Heer zal hem oprichten. En als hij zonden heeft begaan, zal het hem vergeven worden.

Apokalyps 22, 17.20

De Geest en bruid zeggen : ‘Kom !’ Laat wie het hoort, zeggen: ‘Kom!’ Wie dorst heeft kome. Wie wil, neme het water dat leven geeft, voor niets.

‘Ja, ik kom spoedig.’ Amen. Kom, Heer Jezus!

De bisschoppen van België
Juni 2019

Verklaringen van de bisschoppen van België

1. 1976 Een levenskrachtig Europa
Mensen voor Europa (commentaar)
2. 1976 Verdedig de zwaksten
3. 1978 Ontwapenen om te overleven
4. 1978 Het jaar van het kind
5. 1979 De charismatische vernieuwing
6. 1980 De verantwoordelijkheid van de christenen ten aanzien
van het Europa van vandaag en morgen
7. 1981 De christenen en de crisis, suggesties voor een dialoog
8. 1981 Het internationaal jaar van de gehandicapte mens
9. 1982 Luisterend naar Maria, 50ste verjaardag van de verschijning
van O.L. Vrouw in Beauraing en Banneux
10. 1983 Ontwapenen voor de vrede
11. 1984 Het bezoek van Paus Johannes Paulus II in mei 1985
12. 1985 Nieuwe evangelisatie met werkdocument
13. 1988 Het jaar van het gezin
14. 1989 De honderdste verjaardag van het overlijden
van Pater Damiaan
15. 1989 De heiligverklaring van Broeder Mutien-Marie
16. 1990 De wet betreffende de zwangerschapsafbreking
17. 1991 Brief over het religieuze leven met werkdocument
18. 1991 Honderd jaar Rerum Novarum
19. 1994 Mensen begeleiden als de tijd van sterven nadert
20. 1995 Migranten en vluchtelingen in ons midden
21. 1996 Op weg naar het jaar 2000
22. 1997 Op de adem van de geest naar het jaar 2000

23.	1998	God, onze Vader, Uw rijk kome!
24.	1998	Kiezen voor het huwelijk
25.	1999	Jubileum 2000
26.	2001	De zending van de christenen in de wereld
27.	2002	Gezonden om te dienen
28.	2003	Om te dienen. Over het katholiek onderwijs en christenen in het onderwijs
29.	2003	Gezonden om te verkondigen
30.	2004	Geroepen om te vieren
31.	2004	Vademecum voor de liturgie
32.	2005	Heer, leer ons bidden
33.	2006	Volwassen worden in geloof
34.	2007	Kunt ge de tekenen van de tijd dan niet duiden ?
35.	2007	Groeien in geloof Handreiking bij Volwassen worden in geloof
36.	2008	God ontmoeten in zijn Woord - Groeien in geloof
37.	2009	De schone belijdenis – Over het Credo (Groeien in geloof)
38.	2010	Opnieuw geboren worden - Leven vanuit de sacramenten
39.	2012	Verborgен verdriet Naar een globale aanpak van seksueel misbruik in de Kerk
40.	2012	Christen zijn in deze tijd
41.	2012 - 2013	Einde van het jaar van het geloof
42.	2014	Van Taboe naar preventie - Beleidslijnen ter preventie van seksueel misbruik en grensoverschrijdend gedrag in pastorale relaties met kinderen en jongeren

43.	2015	Buitengewoon Jubeljaar van de Barmhartigheid
44.	2015	Samen leven met de vluchtelingen en migranten, onze broeders en zusters
45.	2017	Populorum Communio, verbondenheid tussen volkeren
46.	2017	Amoris laetitia – Pastorale brief
47.	2017	ID van een christen
48.	2017	Charter goed kerkelijk beheer
49.	2017	Het vak r.-k. godsdienst
49.	2018	Liefde en geloof verbinden Op weg naar een kerkelijk huwelijk
50.	2018	Jaarrapport katholieke Kerk in België
51.	2019	Gedragscode voor wie werkt in de Kerk

